

2.5. Проблеми психологічної безпеки працівників закладів вищої освіти

Психологічна безпека особистості є не лише необхідною умовою збереження її психічного та соматичного здоров'я, але й одним із вагомих чинників ефективності життєдіяльності людини, зокрема її професійної самореалізації. Формування відчуття психологічної безпеки передбачає підтримку певного балансу між негативними впливами на людину середовища і можливостями її психіки протистояти цим діям власними ресурсами або за допомогою захисних факторів середовища.

Освітнє середовище закладу вищої освіти (ЗВО) є частиною життєвого середовища особистості студента та викладача, а отже, навчальні заклади як соціальні інститути суспільства мають виступати суб'єктами психологічної безпеки кожного з них. Аналіз наукових джерел дозволяє побачити, що проблема психологічної безпеки ЗВО в основному розглядається з позиції студента як об'єкта освітнього простору, але не можна недооцінювати також вплив освітнього середовища на життєдіяльність викладача. З одного боку, його професійна діяльність може бути джерелом самоактуалізації, задоволення потреби у спілкуванні, емоційного та енергетичного ресурсу. Тоді викладач буде з задоволенням виконувати свою професійну діяльність, постійно вдосконалюватись і розвивати свою майстерність. З іншого боку, освітнє середовище ЗВО може викликати у педагога негативні емоції, небажання саморозвиватися в професії і, навіть, психосоматичні розлади. Однією з причин цих явищ може бути відсутність захищеності особистості від психологічного насильства у професійному середовищі.

Професійна діяльність освітян пов'язана зі значною кількістю стресогенних факторів, які часто призводять до психоемоційного напруження. Зокрема, у дослідженні Т. Овсянникової було виявлено, що для більшості викладачів ЗВО характерний високий рівень синдрому емоційного вигорання, що виражається у постійному відчутті напруги під час здійснення професійної діяльності, виснаженні, болісному реагуванні на стресові ситуації, психосоматичних і вегетативних

порушеннях [Овсянникова, 2008]. С. Величковська виявила, що викладачі ЗВО більш емоційно реагують у стресових ситуаціях ніж шкільні вчителі, особливо дана тенденція спостерігається у групі освітян зі стажем роботи 10-19 років. Автор пояснює виявлену кореляцію високим ступенем хронічної втоми, що може перейти в емоційне виснаження та професійне вигорання і нанести нищівного удару по психічному здоров'ю людини [Величковская, 2005].

Л. Молчанова звертає увагу на зв'язок між професійною успішністю викладачів вишів та розвитком стану психічного вигорання [Молчанова, 2011]. Згідно отриманих результатів, більш значимий він у доцентів зі стажем роботи 5-10 років, ніж у старших викладачів або професорів. Також молодим викладачам притаманне більше виснаження психоемоційних ресурсів. Індивідуально-особистісними якостями викладачів, які допомагають уникати значних психоемоційних напружень, що ведуть до психічного вигорання, на думку автора, є високий рівень самоконтролю, впевненість у собі, постійний саморозвиток, як особистісний, так і професійний, високий рівень рефлексії та можливість вільно висловлювати свої емоції й думки.

Значну роль у формуванні психологічної безпеки викладачів ЗВО відіграє професійне середовище – соціальні контакти з колегами, адміністрацією ВНЗ, студентами можуть стати як джерелом натхнення і професійного саморозвитку, так і джерелом психічної напруги. Проблема розуміння психологічної безпеки особистості, заломлюючись крізь призму «підходу через середовище», призводить до теорії краудінга (стрес, викликаний суб'єктивним відчуттям дискомфорту простору, середовища, в якому знаходиться людина). Згідно з даним підходом психологічна безпека особистості проявляється в її здатності зберігати стійкість в середовищі з певними параметрами, у тому числі і з психотравмуючими впливами, в опорі деструктивним внутрішнім та зовнішнім впливам і виражається в усвідомленні захищеності/незахищеності особистості у конкретній життєвій ситуації.

На думку І. Баєвої та Л. Гаязової доречно виокремити три критерія психологічної безпеки [Баєва, 2012]. Першим є високий

рівень захищеності від психологічного насильства у процесі взаємодії, яке може виявлятися у публічному приниженні, образі, висміюванні, погрозах, неповазі, недобррозичливому ставленні з боку всіх учасників освітнього середовища, що, у свою чергу, може призвести до отримання психотравми. Особливим його різновидом є психологічний тиск у відносинах між керівником і працівником, відомий під назвою мобінг: психологічний тиск на робочому місці, що виявляється у чварах, цькуванні, підсиджуванні, плітках, інтригах, хамстві, емоційному насильстві, сексуальному домаганні тощо [Чередніченко, 2012]. Метою мобінгу є виведення співробітника з психологічної рівноваги в ситуації пресингу. Найпоширенішими проявами даного негативного явища є босинг та булінг. Перший проявляється у вигляді тиску керівника на окремого працівника або на весь колектив, а другий полягає у жорстокості, приниженні честі та гідності, безпідставному звинуваченні у професійній некомпетентності з боку колективу чи керівника. Також може виникати й інституційний мобінг, що виявляється у моральному переслідуванні працівників із використанням таких інститутів, як атестація персоналу, кваліфікаційні экзамени, розгляд службових суперечок [Соловьев, 2009].

Однією з причин виникнення мобінгу в науково-педагогічних колективах ЗВО є загострення конкурентної боротьби між викладачами кафедри. Так, об'єктом мобінгу часто стає висококваліфікований співробітник, який активно демонструє свою незалежність, професіоналізм і завзяття. У повсякденні він представляє «загрозу» для колективу і керівництва, а в кризовій ситуації (скороченні, реорганізації тощо) його статус змінюється на «жертву».

Об'єктом мобінгу можуть виступати як молоді фахівці, так і співробітники зі значним професійним досвідом. Ініціатором мобінгу найчастіше є керівник, який вносить зміни з тією метою, щоб підпорядковувати собі колектив, маніпулювати людьми і вирішувати свої завдання, наприклад, приводити на кафедру «своїх людей» (родичів, учнів), або керівник, у якого в результаті професійних деформацій розвивається синдром «вседозволеності», що виражається в порушенні професійних і

етичних норм в оцінці професійної діяльності підлеглих. Поширеною причиною вертикального (що виходить від керівника) і горизонтального (що виходить від колективу, але ініційованого керівником) мобінгу стає банальна заздрість молодшому, успішнішому або талановитішому колезі, який, на думку колективу і керівника, демонструє свою значущість і можливості.

Дуже часто в ситуацію мобінгу стають залученими і студенти: в академічних групах може поширюватись неправдива інформація й чутки щодо об'єкту мобінгу; може відбуватися умовний поділ на «хороших» (менш вимогливих) і «поганих» (жертв мобінгу) викладачів; можливий відкритий чи прихований тиск на студентів із метою змусити написати скарги, доповідні записки на викладача тощо.

Згідно з дослідженням С. Дружилова, підґрунтям виникнення мобінгу на кафедрі ЗВО можуть бути: особистісні якості як керівника, так і підлеглого (невпевненість у собі, страх, заздрість тощо); відсутність на кафедрі активної науково-методичної діяльності (за умов високої зайнятості членів кафедри мінімізується час на прояв негативних тенденцій у спілкуванні викладачів); організаційні причини (неясність стратегій і цілей, неоднакові вимоги начальника до різних співробітників, постійні зміни в навчальному навантаженні між викладачами, відсутність перспектив збереження за викладачем розробленої ним навчальної дисципліни, зрівнялівка при оплаті незалежно від науково-педагогічної результативності тощо) [Дружилов, 2011].

Другим критерієм психологічної безпеки освітнього середовища ЗВО є визнання референтної значущості освітнього середовища, що виявляється у позитивному ставленні до нього та забезпеченні його цінностей і норм.

Третім критерієм психологічної безпеки за І. Баєвою та Л. Гаязовою є рівень задоволеності основними характеристиками процесу взаємодії. Проявами його є: емоційний комфорт, можливість висловити свою точку зору, шанобливе ставлення до себе, можливість звернутися за допомогою, увага до прохань і пропозицій. Одним із проявів небезпеки в освітньому середовищі є часті конфлікти –

зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій (потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, планів тощо) у свідомості окремо взятого індивіда, у міжособистісних взаємодіях та міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей.

Найчастіше мають місце конфлікти чотирьох типів: внутрішньоособистісні (інтраперсональні), які виникають на рівні однієї особистості (викладача або студента); міжособистісні (інтерперсональні), які виникають між двома особистостями (наприклад між двома викладачами); внутрішньогрупові (інтрагрупові), які виникають всередині групи, зокрема між конкретною особою і групою; міжгрупові (інтергрупові), які виникають між соціальними групами (наприклад, між двома підрозділами в організації). Конфлікти, які розгортаються в освітніх організаціях, характеризуються об'єктивно-суб'єктивною природою виникнення: з одного боку, вони зумовлюються зовнішніми, об'єктивними факторами, пов'язаними з особливостями функціонування конкретного ЗВО, а з іншого – внутрішніми, суб'єктивними факторами (психологічними характеристиками учасників конфлікту, їхніми потребами, інтересами, мірою значущості для них конфліктної ситуації, особливостями характеру тощо).

Проблему психологічної безпеки освітнього середовища ЗВО також розглядають з позиції вивчення ризиків його суб'єктів, оскільки саме ризики впливають на відчуття «психологічної безпечності» середовища. Є. Лактіонова до факторів ризику в освітньому середовищі відносить [Лактіонова, 2008]:

- недостатнє забезпечення професорсько-викладацькими кадрами та невисокий рівень їх професіоналізму;
- слабка матеріально-технічна база ЗВО;
- недостатнє методичне забезпечення навчального процесу;
- низька активність студентів і викладачів;
- недостатній рівень сформованості соціальних і практичних навичок, умінь і досвіду, низький рівень виховання і культури, окремі особистісні характеристики учасників освітньо-виховного процесу;

– не сформованість умов для профілактики психічного і фізичного здоров'я учасників освітньо-виховного процесу.

М. Раудсепп вважає, що для забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі мають бути забезпечені п'ять головних типів соціальної підтримки:

1. Емоційна підтримка: довіра у спілкування, прояви емпатії, розуміння, симпатії, недирективне спілкування.

2. Інформаційна підтримка: поради, аналіз ситуацій, зворотній зв'язок.

3. Статусна підтримка: прояви прийняття, схвалення, поваги, підтримка самоповаги суб'єкта, визнання індивідуальності.

4. Інструментальна підтримка: послуги, матеріальна і практична допомога в досягненні мети, вирішенні проблеми, подолання кризи тощо.

5. Дифузна підтримка: позитивна неспецифічна інтеракція, дружнє спілкування, спільне проведення часу тощо [Баєва, 2002].

Таким чином, психологічно безпечне освітнє середовище ЗВО – це середовище взаємодії, вільне від проявів психологічного насилля, яке має референтну значущість для суб'єктів навчально-виховного процесу (в плані позитивного ставлення до неї), характеризується переважанням гуманістичної централізації (тобто централізації на інтересах (проявах) своєї суті і суті інших людей) і які відображаються в емоційно-особистісних та комунікативних характеристиках її суб'єктів [Волеваха, 2018].

З метою виявлення впливу соціально-психологічних чинників (зокрема соціально-демографічних чинників та чинників внутрішнього освітнього середовища) на психологічну безпеку науково-педагогічних працівників нами було організоване емпіричне дослідження (січень-березень 2018 року). У ньому взяли участь науково-педагогічні працівники шести факультетів Національного університету «Чернігівській колегіум» імені Т. Г. Шевченка (початкового навчання, психолого-педагогічного, технологічного, природничо-математичного, фізичного виховання та філологічного), а також Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського (n=142 особи, зокрема

111 жінок, 31 чоловік). Вік досліджуваних від 24 до 70 років. Респондентам була запропонована Шкала базисних переконань (ШБП) Р. Янофф-Бульман в адаптації М. Падун та А. Котельникової [Падун, 2007]. Отримані дані респондентів були піддані математико-статистичній обробці за допомогою програми SPSS for Windows 17. Середні результати по вибірці у стенах подано у табл. 26.

Таблиця 26

Середні результати по вибірці за Шкалою базисних переконань

№	Субшкала	Стени
1	Доброзичливість світу	6,36
2	Справедливість	5,54
3	Образ Я	7,69
4	Удача	7,81
5	Контроль	6,08

Як бачимо, найвищі показники отримано за субшкалами «Удача» та «Образ Я», а найнижчий – за субшкалою «Справедливість».

Розглянемо отримані результати за кожною із субшкал у розрізі факультетів, а також визначимо наявність кореляцій із соціально-демографічними характеристиками респондентів. Перша субшкала методики «Доброзичливість світу» спрямована на дослідження базового переконання про доброзичливість-ворожість навколишнього світу, що відображає переконаність індивіда щодо безпечної можливості довіряти іншим людям, їх впевненості у доброзичливості оточуючих людей, схильності бути з ними відвертим та ділитися своїми проблемами. Середні результати по факультетам подано у табл. 27. Як бачимо, перше місце у рейтингу належить психолого-педагогічному факультету, далі йдуть факультет фізичного виховання та факультет початкового навчання з майже ідентичними показниками. Цікаво, що рейтингові місця природничих факультетів (технологічного та природничо-математичного) за цим показником виявились у нижній частині рейтингу, відповідно, п'яте та шосте місця. Кореляцій показника даної субшкали з соціально-демографічними характеристиками

респондентів не виявлено, як і статистично значущої розбіжності всередині сукупності вибірок при групуванні за змінною «факультет».

Таблиця 27

*Середні результати по факультетам за субшкалою
«Доброчливість світу»*

Рейтингове місце	Факультет	Значення показника, стени
1	Психолого-педагогічний	6,71
2	Фізичного виховання	6,56
3	Початкового навчання	6,55
4	Філологічний	6,44
5	Природничо-математичний	6,17
6	Технологічний	6,14
7	Інститут історії	5,94

Базове переконання про справедливість навколишнього світу характеризує переконання індивіда про принципи розподілу удачі та нещастя і містить дві категорії-субшкали: «Справедливість» і «Переконання про контроль». Результати по факультетам подано відповідно у табл. 28-29.

Таблиця 28

*Середні результати по факультетам за субшкалою
«Справедливість»*

Рейтингове місце	Факультет	Значення показника, стени
1	Фізичного виховання	6,75
2	Початкового навчання	6,41
3	Філологічний	6,22
4	Природничо-математичний	5,17
5	Інститут історії	4,88
6	Психолого-педагогічний	4,71
7	Технологічний	4,64

Як бачимо, найбільш схильні сприймати навколишній світ, як такий, що побудований на принципі справедливості (а отже, більш безпечний), науково-педагогічні працівники

факультету фізичного виховання, а найнижчий показник на технологічному факультеті. У цілому по вибірці виявлена статистично значуща негативна кореляція показника «Справедливість» з віком респондентів ($p \leq 0,05$) за критерієм Спірмена. Тобто, з віком віра у справедливість світу та залежність щастя й удачі особи від її хороших вчинків слабшає. На нашу думку, даний факт можна пояснити більш критичним ставленням до оточуючої дійсності людей зрілого та похилого віку порівняно з юнацьким ідеалізмом. Відмінність між факультетами за даним показником за критерієм Крускала-Уоллеса виявлена на рівні статистичної тенденції ($p = 0,088$). На нашу думку, такий результат зумовлений впливом корпоративної культури, соціально-психологічного клімату, стилю керівництва та інших організаційних параметрів на уявлення особистості про дію принципу справедливості.

Показник «Контроль» відображає переконаність особистості у своїй здатності контролювати події, які відбуваються в її житті, отримувати бажаний результат завдяки своїм власним діям, віру у власні сили зробити все можливе, щоб запобігти загрозам та невдачам.

Таблиця 29

Середні результати по факультетам за субшкалою «Контроль»

Рейтингове місце	Факультет	Значення показника, стени
1	Початкового навчання	6,58
2	Фізичного виховання	6,53
3	Природничо-математичний	6,38
4	Інститут історії	6,13
5	Психолого-педагогічний	5,89
6	Філологічний	5,83
7	Технологічний	5,21

Як видно з табл. 29, розподіл рейтингових місць за показником «Контроль» є схожим на попередній («Справедливість»). Єдиною значною відмінністю є шосте місце філологів (порівняно з третім у табл. 28). Нами виявлено статистично значущу негативну кореляцію показника

«Контроль» з віком учасників ($p \leq 0,05$). Тобто, науково-педагогічні працівники з віком все менше переконані у своїй здатності контролювати своє життєве середовище. Поясненням цього результату, на нашу думку, може слугувати, з одного боку, факт гіршої соціальної захищеності людей похилого віку у нашому суспільстві, а з іншого – більш вираженим життєвим оптимізмом (ідеалізмом) молодих людей. Відмінності між факультетами за показником «Контроль» не виявлено.

Базове переконання про цінність, значущість та прийняття власного «Я» характеризується показником субшкали «Образ Я». Результати по факультетам подано у табл. 30.

Таблиця 30

Середні результати по факультетам за субшкалою «Образ Я»

Рейтингове місце	Факультет	Значення показника, стени
1	Психолого-педагогічний	8,71
2	Філологічний	8,44
3	Початкового навчання	7,86
4	Технологічний	7,64
5	Інститут історії	7,50
6	Природничо-математичний	7,33
7	Фізичного виховання	6,31

Як бачимо з представлених результатів, респонденти продемонстрували високі показники за даною шкалою (див. також табл. 26 для порівняння з іншими шкалами). Вони достатньо високої думки про себе, цінують себе, вважають себе цікавими та привабливими для інших людей. Найвищі результати у представників психолого-педагогічного та філологічного факультетів. Значущих кореляцій із соціально-демографічними характеристиками не виявлено. Разом з тим, маємо відмінність між факультетами за даним показником за критерієм Крускала-Уоллеса на рівні статистичної тенденції ($p=0,087$). На нашу думку, дану відмінність навряд чи можна пояснити впливом організаційних характеристик, притаманних тому чи іншому факультету, можливо, справа в особливостях підбору працівників цих структурних підрозділів університету.

На відміну від описаної вище субшкали «Контроль», що ілюструє впевненість суб'єкта у власних можливостях впливати на своє життя, п'ята субшкала ШБП «Удача» виявляє, наскільки він переконаний щодо «прихильності» до нього долі, свого успіху та сприятливості обставин свого життя. Очевидно, що даний чинник також має свій вплив на психологічну безпеку особистості. Результати за субшкалою «Удача» подано у табл. 31. З неї видно, що лідерство у рейтингу вкотре належить філологічному факультету, у даному випадку відрив досить значний. Вторинний математико-статистичний аналіз не виявив значущих кореляцій або відмінностей.

Таблиця 31

Середні результати по факультетам за субшкалою «Удача»

Рейтингове місце	Факультет	Значення показника, стени
1	Філологічний	9,00
2	Початкового навчання	8,36
3	Технологічний	7,93
4	Природничо-математичний	7,75
5	Інститут історії	7,63
6	Фізичного виховання	7,12
7	Психолого-педагогічний	7,00

Таким чином, теоретичний аналіз проблеми показав, що освітнє середовище ЗВО впливає на психологічну безпеку його працівників. У несприятливому середовищі існують ризики для деяких складових суб'єктивного благополуччя педагогів, наслідками чого можуть стати їх схильність до деструктивної поведінки, формування у них негативного ставлення до ЗВО, порушення психічного і фізичного здоров'я.

Проведене емпіричне дослідження виявило, що для науково-педагогічних працівників НУ «ЧК» імені Т. Г. Шевченка серед критеріїв психологічної безпеки найвищі місця займають показники за субшкалами «Удача» та «Образ Я», а найнижчі – за субшкалою «Справедливість». Виявлено вплив соціально-демографічного чинника «вік респондентів» на показники психологічної безпеки «Справедливість» та

«Переконаність про контроль». Вплив чинників внутрішнього освітнього середовища виявлено на рівні статистичної тенденції для показників «Справедливість» та «Образ Я». З'ясовано, що найбільш схильні сприймати навколишній світ, як такий, що побудований на принципі справедливості (а отже, більш безпечний) науково-педагогічні працівники факультету фізичного виховання, а найнижчий показник на технологічному факультеті університету.

Отже, психологічно безпечне освітнє середовище ЗВО – це середовище взаємодії, вільне від проявів психологічного насилля, яке має референтну значущість для суб'єктів навчально-виховного процесу (в плані позитивного ставлення до неї), характеризується переважанням гуманістичної центрації (тобто центрації на інтересах / проявах свого «Я» та інших людей) і які відображаються в емоційно-особистісних та комунікативних характеристиках її суб'єктів.

Проблема психологічної безпеки освітнього середовища ЗВО вимагає пильної уваги фахівців. Сучасна наука оперує значною кількістю досліджень, спрямованих на визначення теоретико-методологічних основ досягнення безпеки, проте практичне втілення багатьох положень вимагає додаткових ресурсів, таких як: психолого-педагогічна підготовка кадрів, розробка та впровадження варіативних технологій психолого-педагогічного супроводу психологічної безпеки освітнього середовища і методик вимірювання їх ефективності, виявлення характеристик психологічної безпеки суб'єктів навчально-виховного процесу ЗВО.

Література до розділу

Абсаямова К. З., Луценко О. Л. Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2013. № 1065. С.134-138.

Андронникова О. О. Проблемы внедрения инклюзии в общеобразовательную и профессиональную образовательную систему.